

Examen HAVO

2024

tijdvak 2
vrijdag 21 juni
9.00 - 11.30 uur

tekenen, handvaardigheid, textiele vormgeving

Bij dit examen hoort een bijlage.

Dit examen bestaat uit 30 vragen.

Voor dit examen zijn maximaal 62 punten te behalen.

Voor elk vraagnummer staat hoeveel punten met een goed antwoord behaald kunnen worden.

Als bij een vraag een verklaring, uitleg of berekening gevraagd wordt, worden aan het antwoord geen punten toegekend als deze verklaring, uitleg of berekening ontbreekt.

Geef niet meer antwoorden (redenen, voorbeelden e.d.) dan er worden gevraagd.

Als er bijvoorbeeld twee redenen worden gevraagd en je geeft meer dan twee redenen, dan worden alleen de eerste twee in de beoordeling meegeteld.

Sobere harmonie

Vragen bij afbeelding 1 tot en met 8

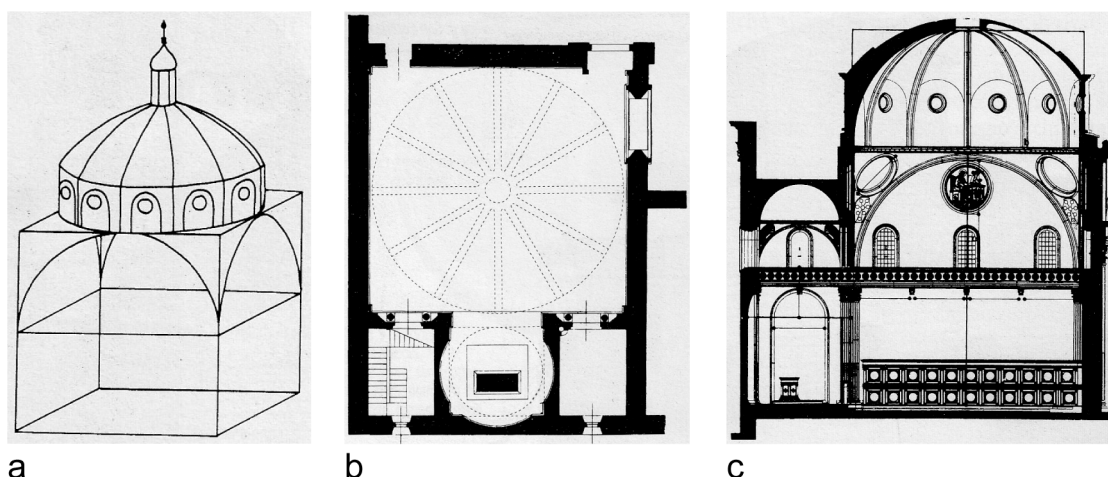
Op afbeelding 1 zie je het interieur van de San Lorenzo in Florence. De oude kerk werd begin vijftiende eeuw in opdracht van Cosimo de' Medici verbouwd. Hij vroeg architect Brunelleschi om een ontwerp te maken voor de vernieuwde kerk, waaronder ook de oude sacristie. Deze Sagrestia Vecchia werd de grafkapel voor de De' Medici-familie. Het interieur van deze kapel zie je op afbeelding 2.

Bekijk afbeelding 1 en 2.

Brunelleschi had in Rome gebouwen uit de klassieke oudheid bestudeerd. Elementen van deze klassieke architectuur zijn terug te vinden in zijn renaissanceontwerp voor de San Lorenzo, zoals het cassetteplafond.

- 3p 1 Noem nog drie elementen van klassieke architectuur die te zien zijn in afbeelding 1 en 2.

figuur 1

In de renaissance speelden meetkundige principes een belangrijke rol. Brunelleschi maakte in zijn ontwerp voor de Sagrestia Vecchia gebruik van driedimensionale geometrische vormen en regelmatige maatverhoudingen.

Bekijk figuur 1.

Op figuur 1 zie je een schematische 3D-tekening (a), een plattegrond (b) en een doorsnede (c) van de Sagrestia Vecchia.

- 3p 2 Beschrijf
- de manier waarop Brunelleschi driedimensionale geometrische vormen toepast in **figuur 1a**, en
  - twee voorbeelden van regelmatige maatverhoudingen die je ziet in **figuur 1b** en/of **1c**.

In de schildering op afbeelding 3 zie je links Cosimo de' Medici. Rechts van hem zijn Brunelleschi (de knielende figuur) en de beeldhouwer Ghiberti afgebeeld. Ze dragen het schaalmodel van het ontwerp van de San Lorenzo dat door Ghiberti gemaakt is. In de achtergrond wordt gewerkt aan de bouw van de kerk.

Bekijk afbeelding 3.

De voorstelling maakt duidelijk dat Cosimo de' Medici de rol van opdrachtgever had.

2p **3** Beschrijf twee aspecten van de voorstelling waaruit dit blijkt.

Bekijk afbeelding 3.

In de middeleeuwen was het gebruikelijk dat architecten (toen 'bouwmeesters' genaamd) deelnamen aan het gehele bouwproces. Vanaf de renaissance veranderde de invulling van het beroep van architect.

2p **4** Leg aan de hand van de voorstelling uit welke nieuwe invulling het beroep van architect kreeg vanaf de renaissance.

Bekijk afbeelding 3.

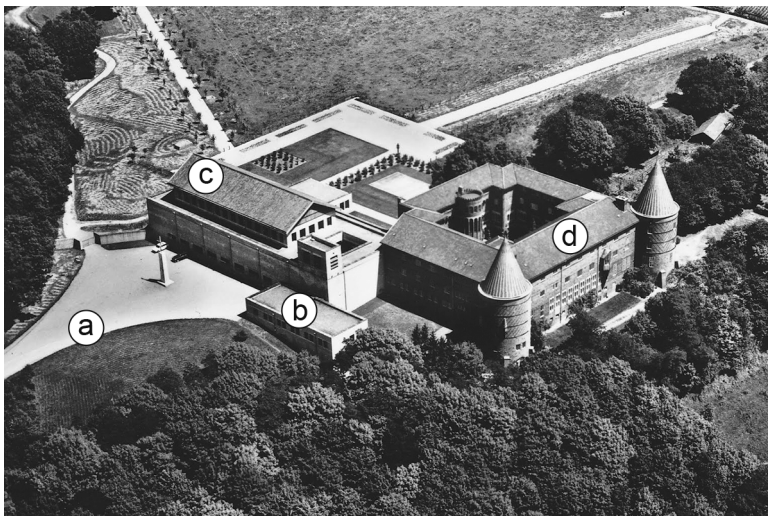
In de renaissance verwierven sommige kunstenaars, zoals Brunelleschi en Ghiberti, een relatief hoge maatschappelijke positie.

1p **5** Geef een reden waarom dit juist in de renaissance mogelijk werd.

Ook voor de Nederlandse architect en monnik Hans van der Laan (1904-1991) waren regelmatige maatverhoudingen en geometrie belangrijke uitgangspunten in zijn ontwerpen. In 1956 kreeg Van der Laan de opdracht om een kloosterkerk en studievertrekken te ontwerpen voor de abdij Sint Benedictusberg in Mamelis (Limburg). Een abdij is een soort klooster.

Op figuur 2 zie je een luchtfoto van de gehele abdij. De letter a geeft het voorplein aan. De uitbreiding die Van der Laan ontwierp is aangegeven met de letters b en c, en te zien op afbeelding 4 en 5. Het deel van het klooster met de torens (d) dateert uit het begin van de 20e eeuw.

figuur 2

figuur 3

a voorplein; b entreegebouw; c kerk; d kloosterdeel uit begin 20e eeuw

De abdij wordt bewoond door benedictijner monniken (figuur 3). Hun leven staat in het teken van bidden en werken volgens een vast dagritme.

Bekijk afbeelding 4 en 5 en figuur 2.

De abdij Sint Benedictusberg huisvest een besloten leefgemeenschap.

3p **6** Beschrijf drie aspecten van de **architectuur** die dit besloten karakter benadrukken.

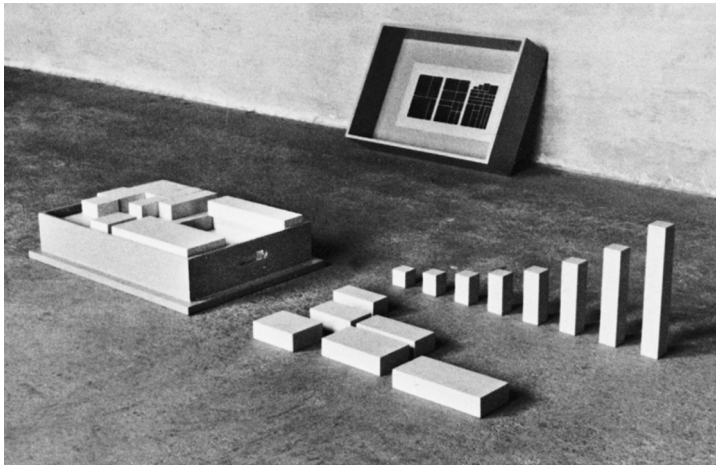
Bekijk afbeelding 6 tot en met 8.

Op afbeelding 6 tot en met 8 zie je het interieur van de uitbreiding (c) naar ontwerp van Van der Laan.

- 3p 7 Geef drie kenmerken van modernistische architectuur die te zien zijn in afbeelding 6 tot en met 8. Laat het materiaalgebruik en de inrichting met meubels buiten beschouwing.

Hans van der Laan baseerde zijn ontwerpen op een wiskundig systeem van verhoudingen dat hij 'het plastische getal' noemde. Deze verhoudingen vormden de basis voor alles wat hij maakte. Op figuur 4 zie je een voorbeeld van zijn maatsysteem, uitgevoerd in blokjes.

figuur 4

- 2p 8 Van der Laan gebruikte het blokkensysteem uit figuur 4 bij het ontwerpen. Geef twee voordelen van het ontwerpen met een dergelijk blokkensysteem ten opzichte van het maken van ontwerpschetsen op papier.

Bekijk afbeelding 6 tot en met 8.

Van der Laan streefde naar een vormgeving die zou bijdragen aan het tot rust komen van de geest.

- 2p 9 Beschrijf twee manieren waarop de vormgeving van het interieur bijdraagt aan het tot rust komen van de geest. Laat hierbij de inrichting / het meubilair buiten beschouwing.

Hans van der Laan woonde tot zijn dood in de abdij Sint Benedictusberg. Hij had een duidelijke visie op het leven in de abdij:
"Ik reken dan op de goede wil om lagere belangen prijs te geven voor hogere, zoals dat ook in het geestelijk leven zo dikwijls moet gebeuren. En dat hoger belang is dan vooral de grote eenheid van meubels en ruimte, en de rust die daardoor aan de geest wordt verschaft."
Onder 'lagere belangen' verstond Van der Laan het lichamelijke en persoonlijke.

Bekijk afbeelding 7 en 8.

Je zou kunnen stellen dat met de meubels op afbeelding 7 en 8 wat van de lichamelijke en persoonlijke belangen opgeofferd moeten worden.

- 2p 10 Geef een argument voor deze stelling. Betrek een aspect van de meubels op afbeelding 7 en/of 8 in je antwoord.

Hans van der Laan streefde in zijn ontwerpen voor de abdij naar harmonie en evenwicht, net als Brunelleschi in zijn ontwerp voor de San Lorenzo.

- 1p 11 Geef een overeenkomst in de manier waarop beide architecten harmonie en evenwicht wilden bereiken in hun ontwerpen.

Menselijk / dierlijk

Vragen bij afbeelding 9 tot en met 16

In de negentiende eeuw specialiseerde een groep Franse kunstenaars zich in het vervaardigen van naturalistische dierenbeelden. Deze kunstenaars werden 'animaliers' genoemd. Hun werken werden onder meer aangekocht door dierentuinen en zoölogische musea, en waren populair bij de Franse middenklasse. Ook de Franse staat verzamelde deze werken om parken en pleinen te verfraaien.

Bekijk afbeelding 9.

Op afbeelding 9 zie je een klein naturalistisch beeld van een leeuw. Het is in 1847 gemaakt door Antoine-Louis Barye, een van de eerste animaliers.

- 4p 12 Animaliers bestudeerden de dieren die zij wilden uitbeelden zorgvuldig. Beschrijf vier verschillende aspecten (elk met een voorbeeld) van het beeld op afbeelding 9 waaruit deze zorgvuldige bestudering blijkt.

In het midden van de negentiende eeuw werden dierenbeelden van animaliers regelmatig uitgesloten van deelname aan de tentoonstellingen van de Salon. De jury van de Salon hanteerde indertijd een classicistische kunstopvatting. Er gold bijvoorbeeld een strikte hiërarchie in onderwerpen: thema's uit de klassieke mythologie werden hoger gewaardeerd dan scènes uit het dagelijks leven.

De Franse animalier Emmanuel Frémiet ging zich toeleggen op beeldengroepen waarin de strijd tussen mens en dier centraal stond. Frémiet verwachtte met dit nieuwe genre beter aan te sluiten bij de criteria van de Salon.

- 2p 13 Geef twee redenen waarom het nieuwe genre van Frémiet mogelijk wel aan zou sluiten bij de criteria van de Salon.

In de negentiende eeuw was voor veel Franse kunstenaars erkenning van de Salonjury belangrijk.

- 1p 14 Geef hiervoor een verklaring.

figuur 5

Op figuur 5 en op afbeelding 10, 11 en 12 zie je verschillende aanzichten van het beeld *Gorilla ontvoert een vrouw* van Frémiet uit 1887. Frémiet won met dit beeld een prijs op de Salon van dat jaar.

Bekijk afbeelding 10, 11, 12 en figuur 5.

Voor de bezoekers van de Salon was *Gorilla ontvoert een vrouw* een imponerend beeld.

- 2p 15 Leg uit dat
- het **formaat** hieraan bijdraagt.
  - de **compositie** hieraan bijdraagt.

Bekijk afbeelding 10, 11, 12 en figuur 5 (op de vorige pagina).

Frémiets *Gorilla ontvoert een vrouw* sluit voor wat betreft de inhoud aan bij een thema van de romantiek.

- 2p 16 Geef
- een thema van de romantiek, en
  - leg aan hand van de **voorstelling** uit waarom het beeld hier inhoudelijk bij aansluit.

Ook in het oeuvre van de expressionistische kunstenaar Oskar Kokoschka (1886-1980) speelden dieren een rol. Kokoschka maakte geregeld schetsen van de gekooide wilde dieren in de Londense dierentuin, waaronder van de mandril George. Op afbeelding 13 zie je het schilderij *De mandril* uit 1926 dat Kokoschka maakte op basis van zijn schetsen.

Bekijk afbeelding 13 en 14 (een foto van een mandril).

De mandril was als diersoort een interessant onderwerp voor een expressionist zoals Kokoschka.

- 2p 17 Geef hiervoor twee redenen.

Bekijk afbeelding 13.

Het schilderij *De mandril* wordt gerekend tot het expressionisme.

- 2p 18 Noem twee aspecten van de **vormgeving** die kenmerkend zijn voor een expressionistische wijze van schilderen.

Bekijk afbeelding 13.

In 1926 schreef Kokoschka over de mandril George: "Toen ik hem aan het schilderen was, zag ik een wilde, geïsoleerde kerel, bijna als een spiegelbeeld van mezelf. Iemand die alleen wil zijn."

Op de site van museum Boijmans van Beuningen wordt over *De mandril* geschreven: "Kokoschka benadrukt in zijn schilderij het wilde en ongetemde, waarmee hij het dier als het ware zijn vrijheid teruggeeft."

Kokoschka plaatste George in zijn schilderij niet in de omgeving waarin hij hem had geobserveerd. De aanpassing die hij in de voorstelling deed, zou je kunnen interpreteren als een uiting van zijn eigen behoefte aan vrijheid.

- 2p 19 Leg deze interpretatie uit aan de hand van beide citaten en de voorstelling van het schilderij.

Op afbeelding 15 zie je het beeld *Birthday Suit* (2019) van de Nederlandse kunstenaar Joseph Klibansky (1984). Het beeld stelt een orang-oetan in 'feestkostuum' voor en is gemaakt van gepolijst brons. Klibansky werkt samen met assistenten. Ze maken gebruik van diverse technieken zoals beeldbewerking, 3D-printen en brons gieten.

Bekijk afbeelding 15 en het detail op afbeelding 16.

Je zou de orang-oetan in *Birthday Suit* kunnen typeren als tragikomisch.

- 2p 20 Geef een argument voor deze typering. Betrek zowel het tragische als het komische in je antwoord.

Klibansky staat aan het hoofd van het bedrijf Studio Joseph Klibansky. Hij speelt met zijn kunst in op trends in de markt en besteedt veel aandacht aan netwerken en marketing. Beelden als *Birthday Suit* zijn zeer prijzig en met name in trek bij beroemdheden. Via zijn webshop verkoopt hij onder meer sieraden en petjes die in oplage worden gemaakt. Op figuur 6 zie je zo'n petje met het opschrift "Picasso Klibansky".

figuur 6

Ondanks zijn (commerciële) succes klinkt er vanuit de Nederlandse kunstwereld vaak kritiek op Klibansky. Zijn werk zou gelikt en commercieel zijn. Volgens Klibansky moeten kunst en commercie juist samengaan.

De pet op figuur 6 sluit aan bij Klibansky's visie op kunst, maar is ook te zien als Klibansky's antwoord op de kritiek uit de kunstwereld.

- 2p 21 Leg aan de hand van figuur 6 uit
- dat de pet aansluit bij Klibansky's visie op kunst, en
  - dat de pet te zien is als Klibansky's antwoord op de kritiek uit de kunstwereld.

De Nederlandse kunstwereld is verdeeld over het werk van Klibansky. In Museum de Fundatie (Zwolle) kreeg Klibansky een solotentoonstelling en kocht het museum een werk van hem aan. Dit leidde tot kritiek van onder andere Robbert Roos, directeur van Kunsthall KAdE (Amersfoort). Hij typeerde Klibansky's werk als "commerciële marketing rommel".

- 2p 22 Wat vind jij: is Klibansky vooral een kunstenaar of juist een zakenman? Ondersteun je antwoord met twee argumenten.

Andy en Alice

Vragen bij afbeelding 17 tot en met 21

Op figuur 7 zie je de Amerikaanse schilder Jackson Pollock in zijn atelier. Deze abstract-expressionist was rond 1950 zo bekend dat hij gefotografeerd werd voor een populair lifestyle-magazine. Figuur 8 toont een zelfportret van Andy Warhol uit 1964. Zijn zelfportret is gemaakt door een photobooth, een automatische camera zoals in een fotohokje.

figuur 7

figuur 8

19,6 x 3,6 cm

Warhol voelde zich niet thuis bij de macho-wereld van de abstract-expressionisten. Hij zei over hen: "De schilders waren allemaal rondscheurende vechtersbazen. Die stoerheid hoorde bij de traditie en paste bij hun gekwelde, gepijnigde kunst."

Bekijk figuur 7 en 8.

Warhol zette zich af tegen dit type kunstenaar. Zijn photobooth portret was in de kunstwereld dan ook vernieuwend.

- 2p 23 Beschrijf aan de hand van de **vormgeving** en de **voorstelling** wat het zelfportret van Warhol in die tijd voor de kunstwereld zo vernieuwend maakte.

Op afbeelding 17 zie je nog drie zelfportretten van Warhol. Ditmaal zijn het zeefdrukken op canvas. Een foto uit een fotohokje, zoals op figuur 8, vormde hiervoor de basis. Warhol zei over zijn kunst: "(ik) verwijder al het handschrift volledig uit de kunst en word vrijblijvend, anoniem".

Warhols uitspraak is kenmerkend voor de popartkunstenaars. Hun benadering van kunst verschilde sterk met die van de abstract-expressionisten.

- 1p **24** Beschrijf het voornaamste verschil tussen de kunstbenadering van de popartkunstenaars en die van de abstract-expressionisten.

Warhol werkte in New York vanuit een groot atelier dat hij 'The Factory' (De fabriek) noemde. Assistenten hielpen hem in deze 'fabriek' bij het maken van zeefdrukken, foto's, videokunst en andere projecten.

Bekijk afbeelding 17.

De zelfportretten wekken de indruk machinaal te zijn geproduceerd, toch zijn ze in werkelijkheid handgemaakt.

- 2p **25** Beschrijf op basis van afbeelding 17
- waaruit die indruk van machinale productie blijkt.
  - waaraan je kunt zien dat de werken met de hand zijn gemaakt.

Andy Warhol provoceerde de wereld met uitspraken over de totstandkoming van zijn werk. Hij zei bijvoorbeeld: "Ik vind dat iemand anders mijn schilderijen voor me zou kunnen maken." En: "Ik zou het geweldig vinden als meer mensen met zeefdruk zouden werken, zodat niemand zou weten of een schilderij van mij is of van iemand anders."

Mede door zijn uitspraken over zijn manier van werken, vormde Warhols fabriek in de jaren zestig een bijzonder fenomeen. Toch sluit zijn 'kunstfabriek' aan bij een traditie van 'kunstfabrieken' in de kunstgeschiedenis.

- 2p **26** Beschrijf met een voorbeeld uit de kunstgeschiedenis dat Warhols 'kunstfabriek' aansluit bij een traditie van 'kunstfabrieken'.

The Factory was naast atelier ook een ontmoetingsplaats voor artistieke types zoals muzikanten, kunstenaars, drag-queens en filmsterren. Warhol filmde en fotografeerde deze 'superstars'. Jackie Curtis was een van hen. Op afbeelding 18 en 19 zie je twee polaroidfoto's van Curtis, gemaakt door Andy Warhol. Op figuur 9 zie je een zelfportret van Warhol.

figuur 9

Bekijk afbeelding 18, 19 en figuur 9.

Warhol maakte de hele dag door foto's met een polaroidcamera. Dit is een eenvoudig soort camera waaruit na een druk op de knop meteen een foto rolt. Bij het maken van deze foto's is het moeilijk om (technisch) al te precies te werken.

- 2p **27** Beschrijf twee eigenschappen van zo'n polaroidfoto en/of -camera, en geef voor beide aan waarom ze passen bij de werkwijze (of stijl) van Warhol.

Op afbeelding 20 zie je het schilderij *Jackie Curtis and Ritta Redd* (1970) dat de Amerikaanse kunstenaar Alice Neel van Jackie Curtis en Rita Redd maakte. Neel woonde en werkte sinds de jaren dertig van de vorige eeuw ook in New York. Ze maakte voornamelijk portretten van mensen die ze om persoonlijke of maatschappelijke redenen interessant vond.

Bekijk afbeelding 20.

Neel noemde zichzelf 'schilder van zielen'. Die benadering past bij een traditie van expressionisme in de kunst.

- 3p **28** Geef drie aspecten van het expressionisme die je kunt herkennen in het werk op afbeelding 20.

In 1970 schilderde Neel ook een portret van Andy Warhol. Je ziet het portret op afbeelding 21. Warhol was in 1968 beschoten. Hierdoor moest hij altijd een medisch korset dragen om zijn buik te ondersteunen. Dit korset is ook zichtbaar op het schilderij.

Bekijk afbeelding 21.

Alice Neel geeft Warhol hier weer als een kwetsbaar mens.

- 2p **29** Beschrijf twee aspecten van de voorstelling die bijdragen aan de indruk van kwetsbaarheid.

Net als Warhol wilde Alice Neel onderdeel zijn van de kunstwereld, maar ze kreeg weinig waardering. Haar werk is lange tijd maar weinig te zien geweest. Pas in 1974 kreeg ze een grote tentoonstelling in het Whitney Museum in New York en kreeg haar werk meer bekendheid bij het kunstpubliek.

- 1p **30** Geef aan de hand van een ontwikkeling in de kunstwereld een verklaring waarom Neels werk pas na 1970 meer aandacht krijgt in de kunstwereld.

Bronvermelding

Een opsomming van de in dit examen gebruikte bronnen, zoals teksten en afbeeldingen, is te vinden in het bij dit examen behorende correctievoorschrift.